

ΔΥΟ ΞΕΧΩΡΙΣΤΕΣ ΠΕΡΙΠΤΩΣΕΙΣ ΛΟΓΙΩΝ
ΑΠΟ ΤΗ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ.
ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΓΑΖΗΣ
ΚΑΙ ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΖΑΛΥΚΗΣ

1. Η διατήρηση του ελληνισμού

Με την πτώση της Κωνσταντινούπολης ο ελληνισμός ουσιαστικά εισέρχεται σε νέα φάση αν και πριν από την άλωση το βυζαντινό κράτος είχε ήδη διαμοιραστεί σε ξένους κυρίαρχους. Οι δυο όμως πρώτοι αιώνες της τουρκοκρατίας διαμορφώνουν το νέο ελληνισμό και τον καθιστούν βασικό παράγοντα στη βαλκανική και γενικότερα στην ευρωπαϊκή ιστορία. Η νέα αυτή περίοδος όμως χαρακτηρίζεται και από άλλο γεγονός, εξίσου σημαντικό ως προς τη διαμόρφωση της νέας φυσιογνωμίας του ελληνικού κόσμου, το φαινόμενο της Δημοκρατίας¹.

Οι πληθυσμιακές μετακινήσεις παρατηρούνται αρχικά σε περιοχές ελληνικές όμως κάτω από την βενετική κυριαρχία, που σιγά-σιγά επεκτάθηκε στην ίδια τη Δύση, τότε που μειώνονται στην ουσία οι βασικές κτήσεις, οι Έλληνες συσπειρώνονται σε διάφορες Αδελ-

1. Βλ. Απόστολος Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Ελληνισμού, Θεσσαλονίκη*, επίσης βλ. Ν. Σβορώνος, *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*, Αθήνα (Θεμέλιο) 1983, ζ' έκδοση, με βιβλιογραφικό οδηγό του Σπύρου Ασδραχά.

φότητες με κύρια μέριμνα την οργάνωση της Ορθόδοξης Εκκλησίας. Οι Αδελφότητες αυτές αργότερα θα αποτελέσουν τις πρώτες ελληνικές παροικίες της Δυτικής Ευρώπης.

Η συστηματική όμως μετακίνηση των ελλήνων ιδιαίτερα προς τη Βενετία αρχίζει από τα τέλη του ΙΔ' αιώνα. Η Βενετία δεν ήταν άγνωστη στους Έλληνες. Από τη βυζαντινή ακόμα εποχή είχαν εγκατασταθεί εδώ κυρίως στρατιωτικοί αλλά και λόγιοι². Ωστόσο όμως πρέπει να σημειώσουμε, πως ανάλογη μετανάστευση ελλήνων λογίων παρατηρήθηκε και στους μετέπειτα αιώνες της τουρκοκρατίας προς τις χώρες της λεγόμενης Μολδοβλαχίας, στις Παρίστριες ηγεμονίες, που με τη σειρά τους αποτέλεσαν τους εκεί πυρήνες του μετέπειτα νεοελληνικού διαφωτισμού³.

Από την άλλη πλευρά το Πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης, ο ισχυρότερος θεσμός της βυζαντινής αυτοκρατορίας, αλλά και το κορυφαίο εκκλησιαστικό και πνευματικό κέντρο της ορθόδοξης Ανατολής, είναι συνδεδεμένο στενά με την πορεία και την τύχη όλων αυτών των Ελλήνων της Διασποράς, και φυσικά των υπολοίπων υπόδουλων χριστιανικών λαών⁴.

Η εκκλησία υπήρξε γενικότερα ο πνευματικός χειραγωγός του ελληνορθόδοξου κόσμου και μέσα από την ηγετική αυτή θέση, που θεμελιώθηκε έπειτα από απόφαση του Σουλτάνου Μεχμέτ του Β'⁵

-
2. Βλ. Αθανάσιος Καραθανάσης. Η Φλαγγίνειος Σχολή της Βενετίας, Θεσσαλονίκη 1975.
 3. Βλ. Athanassios Karathanassis. L'Hellénisme en Transylvanie, Θεσσαλονίκη (I.M.X.A) 1989.
 4. Βλ. Steven Runciman. The Great Church in Captivity. A Study of the Patriarchate of Constantinople from the Eve of the Turkish Conquest to the Greek War of Independence. Cambridge (Cambridge University Press) 1972. Επίσης Gunnar Hering, Οικουμενικό Πατριαρχείο και ευρωπαϊκή πολιτική (1620-1638), Αθήνα (Μ.Ι.Ε.Τ.) 1992.
 5. Βλ. Νίκος Δ. Βαρμάζης. Η αρχαία ελληνική γλώσσα και γραμματεία ως πρόβλημα της νεοελληνικής εκπαίδευσης, Θεσσαλονίκη (Εκδ. Κυριακίδη) 1992.

προσπαθούσε διακριτικά να διαφυλάξει τις αξίες και παραδόσεις του ελληνικού κόσμου. Δεν την εμπόδισε ωστόσο να αντιμετωπίζει και τη λατινική εκκλησία διερευνητικά, και μάλιστα μετά από το κίνημα των Μεταρρυθμιστών οργάνωσε και επίσημη αποστολή (με επικεφαλής τον ιερομόναχο Δημήτριο από τη Θεσσαλονίκη) με σκοπό την επαφή και την έναρξη διαλόγου, ανάμεσα στον ελληνορθόδοξο κόσμο και τη Μεταρρύθμιση.

Η συρροή ελλήνων προς τη Δύση είχε αρχίσει πολλά χρόνια πριν από την Άλωση της Κωνσταντινούπολης. Ο Μανουήλ Χρυσολωράς, είχε διδάξει αρχαία ελληνική Γραμματεία στο Πανεπιστήμιο της Φλωρεντίας από το 1396 έως το 1399. Το γεγονός όμως που έδωσε το έναυσμα της φυγής των ελλήνων λογίων στη Δύση ήταν η Άλωση της Θεσσαλονίκης το 1430 από τους Τούρκους. Μετά τη Σύνοδο της Φεράρας-Φλωρεντίας το 1439 στη Δύση όλο και περισσότεροι έλληνες λόγιοι γίνονται γνωστοί όπως είχε ήδη συμβεί από το Μεσαίωνα με κορυφαίο παράδειγμα τον Γεώργιο Πλήθωνα ή Γεμιστό που υπήρξε ξεχωριστή φωτισμένη προσωπικότητα στην εποχή του κ.ά.⁶

Εδώ όμως πρέπει να παρατηρήσουμε, πως ο χαρακτήρας του δυτικού πολιτισμού ήταν κατά βάση γερμανολατινικός. Έτσι οι συνεισφορές του βυζαντινού κόσμου σε τομείς όπως η φιλολογία, η φιλοσοφία, αλλά και η επιστήμη γενικότερα δεν ήταν ιδιαίτερα δημιουργικές. Ωστόσο εύκολο να εισχωρήσουν σ' αυτό το σύστημα της μεταφοράς της Αριστοτελικής σκέψης στη Δύση. Στην περίπτωση όμως της επεξεργασίας και κριτικής των μεγάλων φιλολογικών αριστουργημάτων του αρχαίου κόσμου, οι βυζαντινοί ανέπτυξαν αξιοσημείωτες φιλολογικές μεθόδους μελέτης και προσέγγισης αυτών των κειμένων οι οποίες απασχόλησαν ιδιαίτερα τη Δύση.

Σχεδόν την ίδια εποχή με τον Χρυσολωρά, εμφανίζεται και ο Αρχιεπίσκοπος Νικαίας Βησσαρίων, που ήταν και μαθητής του

6. Βλ. n.g. Wilson, Από το Βυζάντιο στην Αναγέννηση, Αθήνα (Εκδ. Λιβάνη) 1994.

Πλήθωνος και βεβαίως ανήκε κι' αυτός στην ίδια ομάδα των βυζαντινών λογίων που πίστευαν, αλλά και μάχονταν για την ένωση των δύο εκκλησιών⁷. Γύρω από τη προσωπικότητά του σχηματίστηκε

-
7. Πριν ακόμα από την Άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Τούρκους (αλλά και μετά από αυτήν) υπήρχαν Έλληνες κληρικοί, αλλά και λαϊκοί, που επιθυμούσαν την ένωση της Ορθόδοξης εκκλησίας με την παπική. Ήταν οι λεγόμενοι «ενωτικοί». Οι ενωτικοί πίστευαν πως μ' αυτόν τον τρόπο θα μπορούσε να αποφευχθεί το μοιραίο, και μετά την άλωση του 1453 ότι θα μπορούσε να βελτιωθεί η κατάσταση. Η ομάδα αυτή των ενωτικών διατηρήθηκε μέχρι τον ιζ' αιώνα, ενώ η παπική εκκλησία, δεν σταμάτησε και κατά την εποχή της τουρκοκρατίας να επιδιώκει την προσέλευση των ορθόδοξων. Σε περιοχές όπως η Πελοπόννησος, η Κύπρος, η Κρήτη, πολλοί ορθόδοξοι ασπάσθηκαν τον καθολικισμό, αλλά και αντιστρόφως πολλοί απόγονοι των εγκατασταθέντων δυτικών εξελληνίσθηκαν και έγιναν ορθόδοξοι. Εν τω μεταξύ οι παπικοί δεν εγκατέλειψαν τις προσπάθειές τους για προσηλυτισμό. Στην Κωνσταντινούπολη διορίστηκε παπικός αντιπρόσωπος το 1576, ενώ οι Ιησουίτες με διάφορα άλλα μέσα (όπως έκδοση βιβλίων, ίδρυση Μονών και σχολείων) ασκούν πιέσεις με σκοπό βέβαια τον προσηλυτισμό στις τουρκοκρατούμενες περιοχές. Οι προσπάθειες αυτές είχαν αποτελέσματα κυρίως στη Συρία εξαιτίας του Σχίσματος το οποίο αυτή την εποχή είχε παρουσιάσει στους κόλπους της Αντιοχειανής εκκλησίας. Η ορθόδοξη εκκλησία επίσης ήλθε σε διαμάχη με την παπική και στην Παλαιστίνη εξαιτίας του ζητήματος των Αγίων Τόπων. Μετά τις Σταυροφορίες οι Άγιοι Τόποι είχαν πέσει στα χέρια των παπικών. Από την εποχή των Σταυροφοριών έμειναν εκεί Φραγκισκανοί μοναχοί, που διατήρησαν κάποια δικαιώματα. Από τις προσπάθειες προσηλυτισμού των παπικών υπέφερε και η Ρωσία που βρισκόταν υπό την κατοχή των Πολωνών. Οι Ιησουίτες προστατευόμενοι από τον βασιλιά Σιγισμούνδο της Πολωνίας προσείλκυσαν ρώσους επισκόπους στην ένωση με την παπική εκκλησία. Οι ορθόδοξοι αντέδρασαν, ζήτησαν τη βοήθεια των Πατριαρχών της Ανατολής. Σε όλη αυτήν τη προσπάθεια διακρίθηκαν ο Αλεξανδρείας Μελέτιος Πηγάς, ο οποίος έστειλε τον Κύριλλο Λούκαρη, και με αλληπάλληλες επιστολές προσπάθησε να περισώσει ότι ήταν δυνατόν να διατηρηθεί. Βλέπε για περισσότερες πληροφορίες Αρχιμανδρίτου Βασιλείου Κ. Στεφανίδου, *Εκκλησιαστική Ιστορία, απ' αρχής μέχρι σήμερα*, Ε' έκδοση [Ανατύπω-

ένας κύκλος λογίων, που ασχολούνταν με φιλολογικά και φιλοσοφικά θέματα, με την υποστήριξη όμως και αρωγή του Πάπα Νικολάου του Ε'. Παρά τις ίσως ακραίες θέσεις τους για αναδιοργάνωση του βυζαντινού κράτους, αποτέλεσαν την πρώτη εκδήλωση της Αναγέννησης των ελληνικών γραμμάτων στη Δύση και συγκεκριμένα στη Ρώμη⁸. Χαρακτηριστικό είναι πως μέσα απ' αυτόν το φιλολογικό κύκλο των λογίων ξεπήδησαν και οι επιφανείς θεσσαλονικείς λόγιοι⁹ όπως οι Θεόδωρος Γαζής, Ανδρόνικος Κάλλιστος, Ματθαίος Καμαριώτης κ.ά.

Το γεγονός όμως που σηματοδότησε τη μεγαλύτερη αλλά και συστηματικότερη έξοδο των μακεδόνων λογίων προς τη Δύση και κυρίως προς την Ιταλία, ήταν η Άλωση της Κωνσταντινούπολης. Βέβαια η έξοδος αυτή των ελλήνων λογίων συνέπεσε με την εποχή της δυτικής Αναγέννησης την εποχή του χωρισμού της Ιταλίας σε πόλεις-κράτη. Ήταν φυσικό λοιπόν να κυριαρχεί ένας ανταγωνισμός στην καλλιέργεια των γραμμάτων και των ανθρωπιστικών εν γένει επιστημών. Χαρακτηριστική περίπτωση, ήταν το παράδειγμα της Φλωρεντίας που φημιζόταν κυρίως για τις ουμανιστικές της σπουδές, με κορυφαίο τον έλληνα και θεσσαλονικέα ευγενή και λόγιο Ιωάννη Αργυρόπουλο, που έχει να επιδείξει λαμπρές σπουδές πριν ακόμα από την Άλωση στην Πάδοβα, και με αξιόλογο διδακτικό έργο, όχι μόνον στη Φλωρεντία, αλλά και σε ολόκληρη την Ιταλία. Αλλά όπως συνέβη και με τον Βησσαρίωνα, έτσι και με τον Αργυρόπουλο, εξέχουσας σημασίας ήταν περισσότερο το διδακτικό παρά το συγγραφικό έργο του, που συνοψίζεται κυρίως σε μεταφράσεις του μεγάλου μακεδόνα φιλόσοφου Αριστοτέλη.

σις εκ της αναθεωρημένης υπό του συγγραφέως δευτέρας εκδόσεως του έτους 1959], εκδόσεις Αστήρ.

8. Βλ. Ζαχαρίας Τσιρπανλής, Το ελληνικό Κολέγιο της Ρώμης, Θεσσαλονίκη (Ε.Μ.Σ.) 1979.
9. Βλ. Prosopographische Lexicon der Palaologen Zeits.

2. Οι Έλληνες Λόγιοι και η Δύση

Μετά την πτώση του Βυζαντίου, ο ελληνισμός κινήθηκε σε δύο άξονες πάνω στους οποίους στήριξε τις ελπίδες του. Ο πρώτος ήταν η ορθόδοξη πίστη και θρησκεία του, και ο δεύτερος, ήταν ο εθνισμός του, που εκδηλωνόταν με τη σπουδή της αρχαίας ελληνικής σκέψης και παράδοσης. Μάλιστα σε μια εποχή όπου η Δύση είχε στραφεί με μεγάλο ενδιαφέρον και επιστημονική περιέργεια προς την αρχαιοελληνική παράδοση, λόγιοι σαν τον Γεώργιο Σχολάριο, τον Κριτόβουλο τον Ίμβριο και τον Χαλκοκονδύλη, δεν ήταν δυνατόν να μείνουν αμέτοχοι σε όλη αυτή τη στροφή¹⁰.

Πρέπει όμως να τονίσουμε το γεγονός της μεγάλης διαφοράς που υπήρχε ανάμεσα στον αρχαιοελληνικό κόσμο και το μεσαιωνικό, εξαιτίας της θρησκείας, ωστόσο όμως οι Έλληνες είχαν το αίσθημα της κοινής καταγωγής και την πεποίθηση ότι ήταν συνεχιστές του αρχαίου πολιτισμού¹¹. Υπήρχε πάντως μια μερίδα (της αριστοκρατίας κυρίως) που στήριζε της ελπίδες της σωτηρίας του ελληνισμού από την οθωμανική κατοχή στους Λατίνους και στον Πάπα. Όλα αυτά συνέβαιναν σε μια εποχή που η οθωμανική αυτοκρατορία είχε δώσει ορισμένα προνόμια στον υπόδουλο ελληνισμό, τόσο σε εθνικό όσο και σε εκκλησιαστικό επίπεδο¹².

Μπροστά στη νέα κατάσταση η ελληνική λογισύνη χωρίστηκε μοιραία σε δύο ομάδες. Σ' αυτούς που προτίμησαν να παραμείνουν στην Ανατολή, συντηρώντας την μόρφωση του έθνους καθώς και τη λογία του παράδοσης, και σ' αυτούς που όπως είδαμε, προτίμησαν τη φυγή προς τη Δύση, μεταδίδοντας την ελληνική σοφία –την ελληνική γλώσσα, φιλολογία και φιλοσοφία–, συμβάλλοντας στην Αναγέννηση και συντελώντας συγχρόνως στη διαμόρφωση των φιλολο-

10. Βλ. Θ. Ζήσης, Γεννάδιος Σχολάριος ο Β', Ανάλεκτα Ιεράς Μονής Βλατάδων, αριθ.30, Θεσσαλονίκη 1980.

11. Βλ. Helen Saranti, Byzantium and the Origin of the Modern Greek National Conscience, Toronto, 1992.

12. Βλ. Βακαλόπουλος ό.π.

γικών επιστημών στη Δύση, με αντίτιμο όμως συχνά την ορθόδοξη πίστη τους. Οι δύο μεγάλες ομάδες της ελληνικής λογιουσύνης, αν και είχαν διαφορετικές αφετηρίες γύρω στα μέσα του ΙΖ' αιώνα, συναντώνται με κοινό σκοπό, την Αναγέννηση του Έθνους.

Το αξιοσημείωτο όμως από αυτή τη συγκέντρωση αλλά και τη δράση των Ελλήνων λογίων στη Δύση γύρω από τα ελληνικά γράμματα, ήταν η αδιαμφισβήτητη διατήρηση του ελληνικού πνεύματος, της ελληνοβυζαντινής παραδόσεως, απ' όπου ξεπήδησαν οι δυτικοί λόγιοι επηρεασμένοι βαθιά απ' αυτή τη διδασκαλία. Μαθητές των ελλήνων λογίων υπήρξαν λαμπρές προσωπικότητες που θεωρήθηκαν αργότερα μεγάλοι φορείς των ελληνικών γραμμάτων στις πατρίδες τους, όπως ο γερμανός Johannes Reuchlin, με το εξελληνισμένο όνομα Καπνίων¹³, ο βενετός Ermolao Barbaro, ο γάλλος Guillaume Budé και φυσικά ο κορυφαίος Έρασμος από την Ολλανδία¹⁴.

Οι Έλληνες λόγιοι δεν αρκούνται μόνο στη διδασκαλία, αλλά και στη συγγραφή έργων γύρω από τη σπουδή των ελληνικών γραμμάτων. Συγχρόνως όμως υπάρχουν και ορισμένοι που καταλαμβάνουν καιρίες θέσεις σε κρατικούς μηχανισμούς, και από τις θέσεις αυτές συνεχίζουν την αδιάλειπτη πνευματική αλλά και εθνική τους προσφορά.. Τέτοιες περιπτώσεις, ήταν αυτή του Ιανού Λασκάρεως¹⁵ ενός από τους συστηματικότερους καλλιεργητές των ελληνικών γραμμάτων στο Δυτικό κόσμο, που συγχρόνως κατείχε τη σημαντική θέση του βιβλιοθηκάρου του Λαυρεντίου των Μεδίκων¹⁶, ενώ αργότερα υπηρέτησε γάλλους βασιλείς στο Παρίσι, και διετέλεσε πρεσβευτής της Γαλλίας στη Ρώμη.

13. Βλ. Rudolf Pfeifer, *Ιστορία της κλασικής Φιλολογίας από το 1300 μέχρι το 1850*, προλεγόμενα Χ. Σ. Φλωράτου, Αθήνα (Ακαδημίας Αθηνών) 1980, 117-119.

14. Pfeifer, ό.π., 83-95.

15. Pfeifer, ό.π., 56, αλλά και Σ. Παπαδόπουλος, *Απελευθερωτικοί αγώνες των Ελλήνων επί Τουρκοκρατίας*, τευχ. Α-Β, Θεσσαλονίκη (Ε.Μ.Σ.) 1969.

16. Pfeifer, ό.π., 57, αλλά και Η. Eideneier, "Der Θησαυρός des Damascenos Studites von 1557/58", *Θησαυρίσματα* 25 (1995) 161-164.

Παράλληλα σε πολλές πόλεις της Δύσης, που αποτελούσαν κέντρα έρευνας κλασικής παιδείας ιδρύονται Ακαδημίες ή Κολέγια¹⁷, που παρέμειναν γνωστά για τη φήμη τους στη διδασκαλία των φιλολογικών, φιλοσοφικών και θεολογικών ζητημάτων. Σε πολλά από αυτά τα Κολέγια, φοιτούσαν και ελληνόπαιδα, όπου συγχρόνως σπούδαζαν και τη δυτική παιδεία, και, σύμφωνα με τις υποδείξεις των Παπών, ασκούσαν και προσπάθειες προσηλυτισμού τους στο λατινισμό. Είναι πάντως γεγονός ότι πολλές από αυτές τις Σχολές ιδρύθηκαν με την αρωγή των Ελλήνων και είχαν αποκλειστικό σκοπό τη διάδοση της ελληνικής γλώσσας, και της ιστορίας του ελληνικού πολιτισμού. Ονομαστό τέτοιο σχολείο ήταν το περίφημο Κολέγιο της Ρώμης¹⁸ που ιδρύθηκε από τον φιλέλληνα Πάπα Λέοντα Ι', με την προτροπή όμως του μεγάλου Ιανού Λασκάρους. Ονομαστός μαθητής αυτού του μεγάλου και περίφημου Κολεγίου υπήρξε και ο γνωστός κερκυραίος χαρτογράφος και κωδικογράφος Νικόλαος Σοφιανός¹⁹ που υπήρξε και υποστηρικτής της εφαρμογής και διδα-

17. Πρέπει ωστόσο να σημειώσουμε το γεγονός, πως στο πλαίσιο της διάδοσης και εφαρμογής των απόψεων του καθολικισμού, θεωρεί ο πάπας Γρηγόριος την ίδρυση εκκλησιαστικών σχολείων ή Κολεγίων. Με τη βοήθεια των Ιησουϊτών, οι οποίοι εξελίσσονται σε άριστους παιδαγωγούς και επιδέξιους καθοδηγητές της εκπαιδευτικής πολιτικής του Βατικανού. Ο Γρηγόριος λοιπόν επανιδρύει στη Ρώμη το Collegio Germanico 1537, Collegio Ungarico 1578, Collegio Inglese 1579 καθώς και το Collegio Romano.

18. Για την προσέλκυση Ελλήνων προς την Αγία Έδρα, οι Ιησουΐτες είχαν προγραμματίσει ήδη από το 1575 την ίδρυση του ελληνικού Κολεγίου, ο σκοπός του οποίου σύμφωνα με το επίσημο παπικό έγγραφο, ήτανε διπλός. Πρώτα να επιδιώξει την πνευματική άνοδο των Ελλήνων, οι οποίοι κάτω από την τουρκική κατοχή, είχαν φθάσει σε μεγάλο βαθμό αμάθειας και ύστερα απέβλεπε φυσικά, στη διδασκαλία των δογμάτων της Ρωμαιοκαθολικής εκκλησίας και την επαναφορά των «σχισματικών» ορθοδόξων στους κόλπους της. Βλ. Ζαχαρίας Τσιρπανλής, Οι μακεδόνες σπουδαστές του ελληνικού κολεγίου της Ρώμης, και η δράση τους στην Ελλάδα και την Ιταλία, Θεσσαλονίκη (Ε.Μ.Σ.) 1971.

19. Βλ. G. Polkalsky, Griechische Theologie in der Zeit der Turkenherrschaft, 1453-1821, Μόναχο 1988.

σκαλίας της κοινής γλώσσας ως βασικής προϋπόθεσης στην προετοιμασία του Γένους για την απελευθέρωσή του. Με τις ίδιες ιδέες και απόψεις του Σοφιανού, είχαν εναρμονισθεί και άλλοι ονομαστοί λόγιοι όπως ο Ιωαννίκιος Καρτάνος²⁰, ο Δαμασκηνός Στουδίτης²¹, ο Αλέξιος Ραρτούρος²² και ο φημισμένος Μάξιμος Μαργούνιος²³, κ.ά.

Η εκκλησία από την άλλη πλευρά παρατηρούσε με σκεπτικισμό την άνθιση του Πλατωνισμού²⁴, όπως εκδηλωνόταν στη Δύση. Ο πλατωνισμός αντιπροσώπευε συγχρόνως το πνεύμα της Αναγέννησης, συντηρώντας τη σχολαστική φιλοσοφία στις θεολογικές σπουδές με τη μελέτη του Αριστοτέλη. Ο Γεννάδιος Σχολάριος²⁵ αν και αριστοτελικός σε αντίθεση με τον Γεώργιο Γεμιστό²⁶ που ήταν πλατωνιστής, μεταφράζει από τα Λατινικά δυτικούς φιλοσόφους, και κάνει ευρύτερα γνωστή τη σκέψη του Θωμά Ακινάτη²⁷.

Είναι η εποχή που ευνοούσε τη συγγραφή φιλολογικών και φιλοσοφικών δοκιμίων και Έλληνες κυρίως, αναλαμβάνουν και τη διακίνησή τους. Κυριότερα τέτοια κέντρα διακίνησης εγγράφων-χειρογράφων, ήταν η Κωνσταντινούπολη, η Θεσσαλονίκη, ο Μυστράς, η Κέρκυρα και η Κρήτη. Πρέπει άλλωστε να ομολογήσουμε ότι είχε σπουδαία σημασία η διάσωση των χειρογράφων-κωδίκων στην εποχή της Αναγέννησης και άμεση σχέση με τον βυζαντινό ελληνισμό

20. Έφη Κακουλίδου (επιμ.), Ιωαννίκιος Καρτάνος, Παλαιά τε και νέα Διαθήκη, Βενετία 1536, τ. Α' Αθήνα 1958,

21. Layton, *The Sixteenth Century*, 166, Επίσης Ε. Λίτσας, *Μελέτιος Πηγγάς*, ό.π.

22. Κατερίνα Φ. Ζαρίδη, Ο μέγας πρωτοπαπάς Κερκύρας Μελέτιος Ραρτούρος, λόγιος του 16^{ου} αι. (1504-1574), Κέρκυρα 1995.

23. Κ. Δουβουνιώτης, «Μάξιμος ο Μαργούνιος», Γρηγόριος Παλαμάς 4 (1920) 55 και Polskalsky, 135-151, Layton, 388-394.

24. Α. Αγγέλου, Πλάτωνος τύχαι, Αθήνα (Ερμής), 19.

25. Ζήσης, Γεννάδιος Σχολάριος, ό.π.

26. Σ. Σπέντζας, Πλήθων Γεμιστός, 1360-1452, Αθήνα (εκδ. Καρδαμίτσας) 1987.

27. Ε. Μουτσόπουλος, *Φιλοσοφική Βιβλιοθήκη Αθηνών*.

που μεταλαμπαδεύτηκε στη Δύση²⁸.

Η διαίρεση όπως είδαμε των ελλήνων λογίων σε φιλοδυτικούς και φιλοανατολικούς ήταν επόμενο να επηρεάσει και τα θεολογικά ζητήματα, επειδή και οι θεμελιώδεις διαφορές της Ανατολικής και της Παπικής εκκλησίας ήταν σχετικές με την ερμηνεία του δόγματος. Ωστόσο υπήρχαν πολλοί που είτε παραδέχονταν τον Πάπα (όπως ο Ματθαίος Καρουφύλλης²⁹ και ο Λέων Αλλάτιος³⁰) είτε απλώς συμπαθούσαν τη Δύση (όπως ο Μάξιμος Μαργούνιος, ο Κορέσιος³¹ και ο Μελέτιος Συρίγος³²). Μέσα απ' αυτό όμως το κλίμα της αντίθεσης, αλλά και της αναγκαστικής επαφής των δύο κόσμων δια μέσου των λογίων, αναπτύχθηκε η προσέγγιση των Ελλήνων προς τον Προτεσταντισμό και τη Μεταρρύθμιση, καθώς και η αντιπαράθεση στην Ουνία με προτεστάντες, τον Κύριλλο Λούκαρι³³ και τον Μητροφάνη Κριτόπουλο κ.ά.

Αλλά και πάλι στους κύκλους των Ελλήνων λογίων, αναπτύχθηκε νέα μορφή διαίρεσης. Από τη μια πλευρά υπήρχαν αυτοί που είχαν ξεκαθαρίσει πλέον τις σχέσεις τους με τη λατινική εκκλησία, και από την άλλη αυτοί που εμφανίζονταν διαθέσιμοι για να στηρίξουν προϋποθέσεις διαλόγου και κύκλους θεολογικών ερμηνειών του δόγματος. Δεν ήταν όμως λίγοι εκείνοι που παρέμειναν μακριά από αυτές τις δραστηριότητες όπως ο Μελέτιος Πηγάς³⁴ ο Γαβριήλ Σεβήριος, ο Γεράσιμος Παλλαδάς κ.ά.

Ωστόσο πρέπει να δεχθούμε ότι πολλοί Έλληνες λόγιοι που ανή-

28. Κ. Ι. Γιαννακόπουλος, Έλληνες λόγιοι εις την Βενετίαν, Αθήνα (Φέξης) 1965.

29. Polskaisky ό.π.

30. Τσιρπανλής, Το ελληνικό κολέγιο, 377-383, και Θ. Παπαδόπουλο, Ο Λέων Αλλάτιος και η Χίος, Αθήνα 1989.

31. Polskalsky ό.π.

32. Polskalsky ό.π.

33. Hering, ό.π.

34. Ε. Λίτσας, «Μελέτιος Πηγάς. Το ομιλητικό έργο του», Επιστ. Επετηρ. Θεολογικής Σχολής, Τμ. Θεολογίας, Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη 1992.

καν στην ομάδα των φιλοδυτικών, υπήρξαν σαφώς συντηρητικότεροι, σε σύγκριση με τους φιλομεταρρυθμιστές, που από τη φύση τους ήταν πιο δεκτικοί σε κάθε νεωτερισμό.

Αυτό λοιπόν το σύνθετο πολιτιστικό φαινόμενο του Ελληνισμού, κατόρθωσε να προσελκύσει το ενδιαφέρον της Δύσης και με την πάροδο του χρόνου, να παραμερίσει την αντιπάθεια και την εχθρότητα των Λατίνων, σε σημείο που οι ίδιοι πλέον να δέχονται την καθοδήγησή του.

3. Η κατάσταση του υπόδουλου ελληνισμού

Με την πτώση της Κωνσταντινούπολης στα χέρια των Οθωμανών το Βυζάντιο δεν είχε παραδώσει μόνο στη Δύση την κληρονομιά του αρχαίου ελληνικού κόσμου, αλλά η ίδια η Δύση είχε αφομοιώσει πολλά από τα παράγωγα της δημιουργικότητας του ίδιου του Βυζαντίου. Έτσι, ως αποτέλεσμα αυτής της μακρόχρονης πολιτιστικής διείσδυσης το ίδιο το Βυζάντιο έπαιξε ίσως τον σημαντικότερο ρόλο στη δημιουργία του μεσαιωνικού πολιτισμού και έμμεσα στη διαμόρφωση του σύγχρονου δυτικού κόσμου.

Παράλληλα στις περιοχές του υπόδουλου γένους, από το 1453 ως την ολοκλήρωση της τουρκικής κατακτήσεως, ο ελληνισμός εκτός από την δυσχερή θέση στην οποία περιήλθε εξαιτίας των προβλημάτων που δημιουργούνταν για την επιβίωσή του, αντιμετώπιζε και το οξύ πρόβλημα της πνευματικής του συνοχής. Το όλο θέμα της πολιτιστικής παράδοσης του Γένους είχε προσλάβει ανησυχητικές διαστάσεις, σαφώς εξαιτίας των μεγάλων πιέσεων που ασκούνταν από τους Οθωμανούς κατακτητές.

Ελάχιστα είναι τα σωζόμενα στοιχεία που μας πληροφορούν για κάποια υποτυπώδη λειτουργία σχολείων κατά την πρώτη περίοδο της τουρκοκρατίας³⁵. Την πνευματική κατάρτιση του Γένους³⁶, ανι-

35. Φ. Δημητρακόπουλος, Αρσένιος Ελασσόνας, Αθήνα (Imago).

36. Άλκης Αγγέλου, Το κρυφό σχολειό. Χρονικό ενός μύθου, Αθήνα (Εστία)

χνεύουμε σε δύο άξονες, στα σχολεία και στους λόγιους, έως τη στιγμή που καταφθάνει στην Ελλάδα η θαυμαστή προσωπικότητα του Θεόφιλου Κορυδαλέως³⁷, δημιουργώντας τις κατάλληλες προϋποθέσεις που θα ευνοούσαν την απαρχή μίας νέας πορείας στην εκπαιδευτική και πνευματική ιστορία του ελληνισμού. Η λειτουργία των σχολείων ήταν, όπως είπαμε υποτυπώδης και τη διδασκαλία είχαν αναλάβει αποκλειστικά σχεδόν οι κληρικοί με συναθροίσεις λίγων μαθητών σε χώρους των εκκλησιών³⁸. Οι γνώσεις που παρέχονταν ήταν ελάχιστες, και τα εγχειρίδια που χρησιμοποιούσαν –κι αυτά σε μερικές περιπτώσεις– πιθανότατα να ήταν σχολικά εγχειρίδια Γραμματικής γραμμένα από έλληνες λογίους της Διασποράς³⁹. Η έλλειψη δασκάλων ήταν εμφανής, γι' αυτό και το διδακτικό έργο επιτελούσαν κληρικοί εκτός από τις περιπτώσεις ευπαίδευτων κοσμικών χαμηλότερης παιδείας σε σύγκριση με εκείνους που ζούσαν στη Δύση.

Στα μέσα όμως του ΙΣΤ' αιώνα δημιουργείται στη Χίο ένα σπουδαίο πνευματικό κέντρο, η Σχολή της Χίου, που θα διατηρηθεί σχεδόν έναν αιώνα. Ονομαστοί άνδρες συνέδεσαν την εκπαιδευτική τους προσφορά με αυτή τη Σχολή. Ο Θεοφάνης Ελεαβούλκος⁴⁰, ο Δομέστικος Λάσκαρις⁴¹, ο Θεόδωρος Ρέντιος⁴² ο Μιχαήλ Σοφιανός κ.ά. Ωστόσο νέα τροπή πήραν τα πράγματα με την εγκατάσταση στη Χίο των Ιησουϊτών το 1590⁴³, που λίγο πολύ προετοίμαζαν (στο σχολείο που ίδρυσαν εκεί) τους μαθητές, για να φοιτήσουν αργότερα στο

1997.

37. Για τη μεγάλη αυτή προσωπικότητα βλέπε τη βασική μελέτη του αιμνήστου Κλεόβουλου Τσούρα, Théophile Corydale, Θεσσαλονίκη (I.M.X.A.) 1967.

38. Βαρμάζης, ό.π.

39. Σ. Νικολοπούλου, Τα μαθηματάρια, εκδ. ΣΩΒ.

40. Wilson ό.π.

41. Polskalsky ό.π.

42. Polskalsky ό.π.

43. Γσιρπανλής, ό.π.

Κολέγιο της Ρώμης, ενώ Χιώτες επιφανείς, προσπάθησαν να ανακόψουν την επιρροή αυτή των Ιησουϊτών μέσω της εκπαίδευσης⁴⁴.

Την ίδια όμως εποχή ο Πατριάρχης Ιωασάφ με τη βοήθεια του Θεοδοσίου Ζυγομαλά⁴⁵, ιδρύουν το πρώτο πατριαρχικό σχολείο⁴⁶ που θα αποτελέσει και τον πρόδρομο της Μεγάλης του Γένους Σχολής, που παρά τις κατά καιρούς διακοπές λειτουργίας της, τελικώς επιβιώνει και σημειώνει μια άνθηση στα 1625, όταν ο Θεόφιλος Κορδαλεύς αναλαμβάνει τη διεύθυνσή της.

Παράλληλα με τη Χίο και την Κωνσταντινούπολη, λειτουργία σχολείων παρατηρείται και σε άλλα επαρχιακά κέντρα, ιδιαίτερα κατά τα τελευταία χρόνια του ΙΣΤ' αιώνα, όπως για παράδειγμα στη Θεσσαλονίκη⁴⁷, την Αθήνα⁴⁸, την Πάτμο⁴⁹, την Κύπρο⁵⁰, αλλά

44. Τσιρπανλής, ό.π.

45. Στ. Περεντίδης, Theodose Zygomalas et sa paraphrase de la Synopsis Minor, Αθήνα 1994.

46. Βαρμάζης, ό.π.

47. Σύμφωνα με τις πληροφορίες που μας παρέχει ο Κρούσιος, το 1585 ο Γεώργιος Αθηναίος, ιερέας, διδάσκει στη Θεσσαλονίκη σε δέκα μαθητές. Εκείνος όμως που ήταν φημισμένος δάσκαλος στη Θεσσαλονίκη, ήταν ο Ματθαίος ο Κρητικός, μαθητής του Αρσενίου Τυρνόβου, δάσκαλος του Πατριάρχη Ιερεμίου του β', ιεροκήρυκας στη Κωνσταντινούπολη και αδελφός του λογίου Μητροπολίτου Βέροιας και μετέπειτα Θεσσαλονίκης Μητροφάνη. Οι Θεσσαλονικείς και μετά το θάνατο του Ματθαίου φροντίζουν να καλούν διδασκάλους στην πόλη τους και δεν παύουν να ενδιαφέρονται για τη λειτουργία «σπουδαστηρίου». Βλ. Β.Α. Mystakides, "Notes sur Martin Crusius et ses livres et ses ouvrages, et ses manuscrits", *Revue des Etudes Grecques* 11 [1898], 279-306. Επίσης περί τα τέλη του 15^{ου} αιώνα, καλείται στη Θεσσαλονίκη να διδάξει «επί μισθώ από του Δημοσίου», ο Λακεδαιμόνιος λόγιος Ιωάννης Μόσχος, ενώ ο Ιανός Λάσκαρης έρχεται στη Θεσσαλονίκη συχνά για να συναντηθεί με διαφόρους λόγιους αλλά και για να αγοράσει χειρόγραφα.

48. Ευαγγελίδης, ό.π.

49. Ν. Τσουλκανάκης, Ο ευαγγελιστής Ιωάννης στη Παλαιστίνη, Έφεσο και Πάτμο, Αθήνα 1995.

50. Τσιρπανλής, ό.π.

και σε άλλες επαρχιακές πόλεις⁵¹.

Συμπερασματικά. Η εκπαίδευση των Ελλήνων κατά την τουρκοκρατία ήταν αδύνατο να παρουσιάσει συστηματοποίηση, μια και η έλλειψη ενός κεντρικού οργάνου είναι καθοριστική στην άσκηση της εκπαιδευτικής πολιτικής. Απέμεινε η εκκλησία, μοναδικό πνευματικά όργανο εκπαιδευτικής δραστηριότητας, που σε γενικές γραμμές φρόντιζε για την επιμόρφωση, κυρίως των στελεχών της, ενώ οι κοσμικοί που εξεδήλωναν την προθυμία για περαιτέρω σπουδές, έπρεπε αναγκαστικά να εγκαταλείψουν την Ελλάδα και να καταφύγουν σε άλλα εκπαιδευτικά κέντρα με γνωστά ανάλογα ιδρύματα.

Με αυτόν τον τρόπο οι περισσότεροι Έλληνες μορφώνονταν κυρίως στη Ρώμη, όπου κυριαρχούσε το Κολέγιο του Αγίου Αθανασίου Ρώμης αλλά και σε άλλα πανεπιστήμια της Ιταλίας, Γαλλίας, Γερμανίας, με σπουδές γύρω από την Ιατρική και τη Φιλοσοφία. Το κίνημα όμως της Μεταρρύθμισης επέφερε και τη διεύρυνση των εκπαιδευτικών οριζόντων, και φυσικά την ανάπτυξη των θετικών επιστημών⁵², με αποτέλεσμα την μετακίνηση των Ελλήνων σπουδαστών βορειότερα.

51. Θ. Νημάς, *Η εκπαίδευση στη Δυτική Θεσσαλία κατά την περίοδο της τουρκοκρατίας*, Θεσσαλονίκη (Εκδ. Κυριακίδη) 1995. Πρέπει να πούμε πάντως, πως από τους πρώτους κιόλας αιώνες της τουρκοκρατίας, δημιουργήθηκαν διάφορες σχολές σε διάφορες επαρχιακές πόλεις της ελληνικής επικράτειας, απ' όπου ξεπήδησαν μεγάλες μορφές του μετέπειτα νεοελληνικού διαφωτισμού. Στη Μακεδονία με Καστοριά, Κοζάνη, Σιάτιστα και αλλού, αλλά κυρίως στο Θεσσαλικό χώρο με κυρίαρχες παρουσίες τις Σχολές Τρίκκης, Αμάραντου, Καστανιάς, Μετεώρων, όπου δίδαξαν και πολλοί έλληνες κληρικοί βλάχικης καταγωγής, που συνέδεσαν το όνομά τους με τους αγώνες του Γένους, αλλά και μα τη διαρκή τους ενασχόληση με τις επιστήμες. Μορφές όπως ο Διονύσιος Πύρος ο Θετταλός από την Καστανιά, ο Δωρόθεος Σχολάριος από το Αμάραντο [Βεντίστα], υπήρξαν μαθητές του Κοσμά του Αιτωλού και του Ι. Πέζαφρου.

52. Γ. Καράς. *Οι θετικές επιστήμες στον ελληνικό χώρο (15^{ος} και 19^{ος} αιώνας)*, Αθήνα 1981.